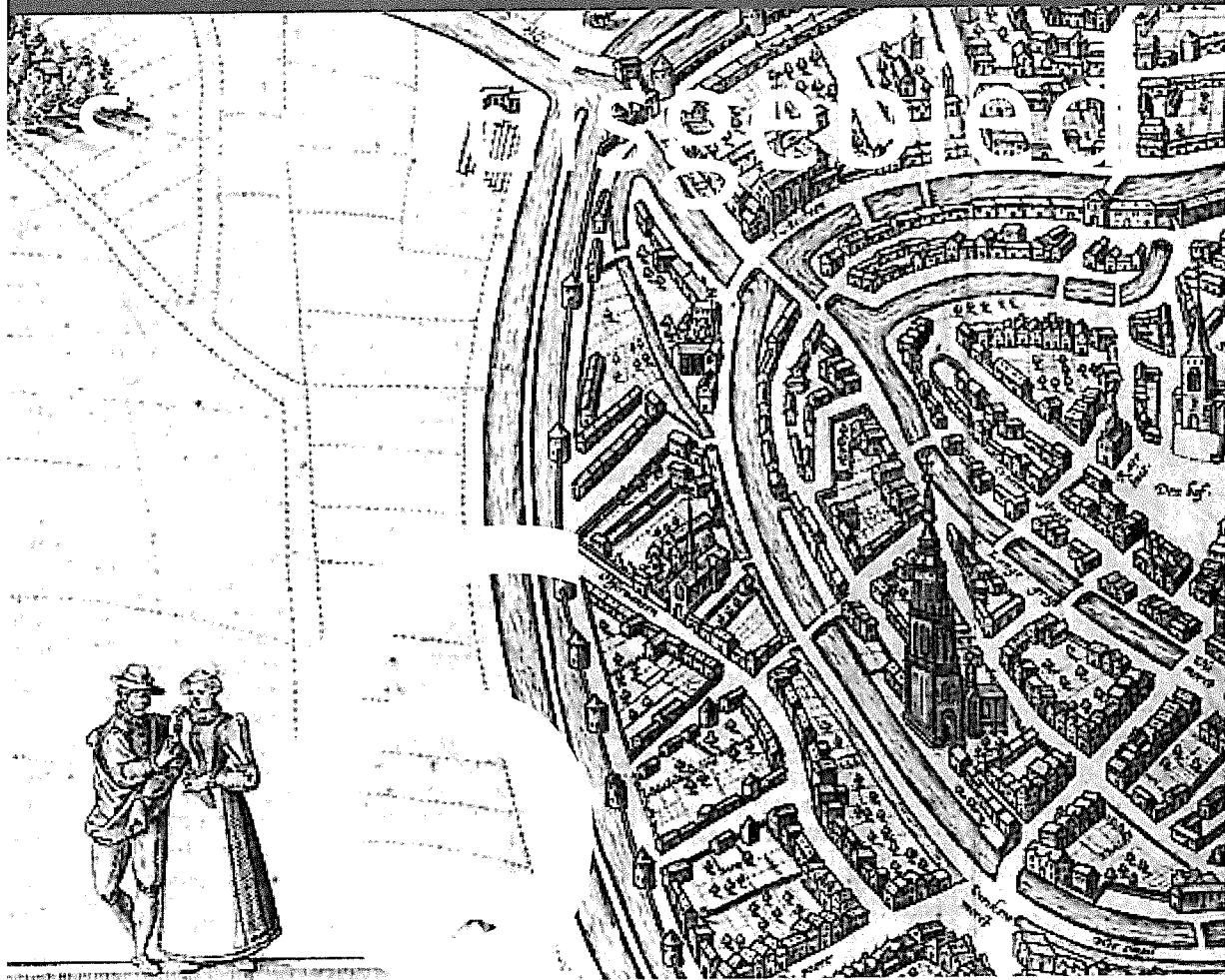


SANDRA HOVENS

Dynamiek in het



‘Bezinnen we ons op de Historie, opdat zij op dat nieuwe tijdvak kan inwerken en er een grote verbondenheid groeie tussen het verleden en de tijd, die komt.’

Met deze woorden besloot burgemeester H. Molendijk (1896-1983) zijn voorwoord in het boek ‘Zeven eeuwen Amersfoort’, van de hand van historicus H. Halbertsma (1920-1998). Deze publicatie verscheen in 1959 naar aanleiding van het 700-jarig bestaan van de stad Amersfoort.

Nu, bijna 50 jaar later, zijn deze woorden nog steeds actueel, wanneer we kijken naar de plannen die worden gevormd voor het gebied rondom het stadhuis. Het invlechten van nieuwe functies in het –hier en daar geschonden – historische stedelijk weefsel van dit gebied vereist een grote mate van zorgvuldigheid en historisch besef.¹

De historie van dit stadhuisgebied, een topografisch detail van onze stad, is daarom onderwerp van deze studie.² Het gebied wordt begrensd door Kleine Spui, Westsingel, Utrechtsestraat, de Stadsring en het Plantsoen-West.

In de afbeeldingen bij dit artikel is de beschreven historische ontwikkeling in kaart gebracht. Als basis is de bewerkte kadastrale minuut uit 1824 genomen, uit de Historische Stedenatlas van A. Speet. Op deze ondergrond zijn per periode de stedenbouwkundige structuur en de belangrijkste gebouwen ingetekend. Hiermee worden de wijzigingen ten opzichte van deze onderliggende kaart zichtbaar gemaakt, zowel naar het verleden (tot 1824) als naar het heden (vanaf 1824).

¹ Door het gemeentebestuur is in 2006 opdracht verleend aan stedenbouwkundige en architect Hans Ruyssenaars (Amersfoort, 1944) om een visie voor het stadhuisgebied te ontwikkelen. Dit om diverse ontwikkelingen in dit gebied te integreren. Het gaat daarbij om de wijzigingsplannen van het Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis, de

plannen tot herinrichting van het Helleplein en een studie naar de huisvesting binnen het stadhuiscomplex en de verkeersafwikkeling binnen het plangebied. ² Bij deze studie werd dankbaar gebruik gemaakt van informatie van F. Snieder, stadsarcheoloog.

Een historisch moment vormt de aanleiding tot dit artikel. Na ruim 600 jaar vertrekt het Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis als zorginstelling uit de Amersfoortse binnenstad, om een nieuw gebouw in de wijk Vathorst te betrekken. De huidige gebouwen blijven wel in eigendom van de stichting Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis, die als een goed rentmeester haar waardevolle historisch erfgoed beheert.

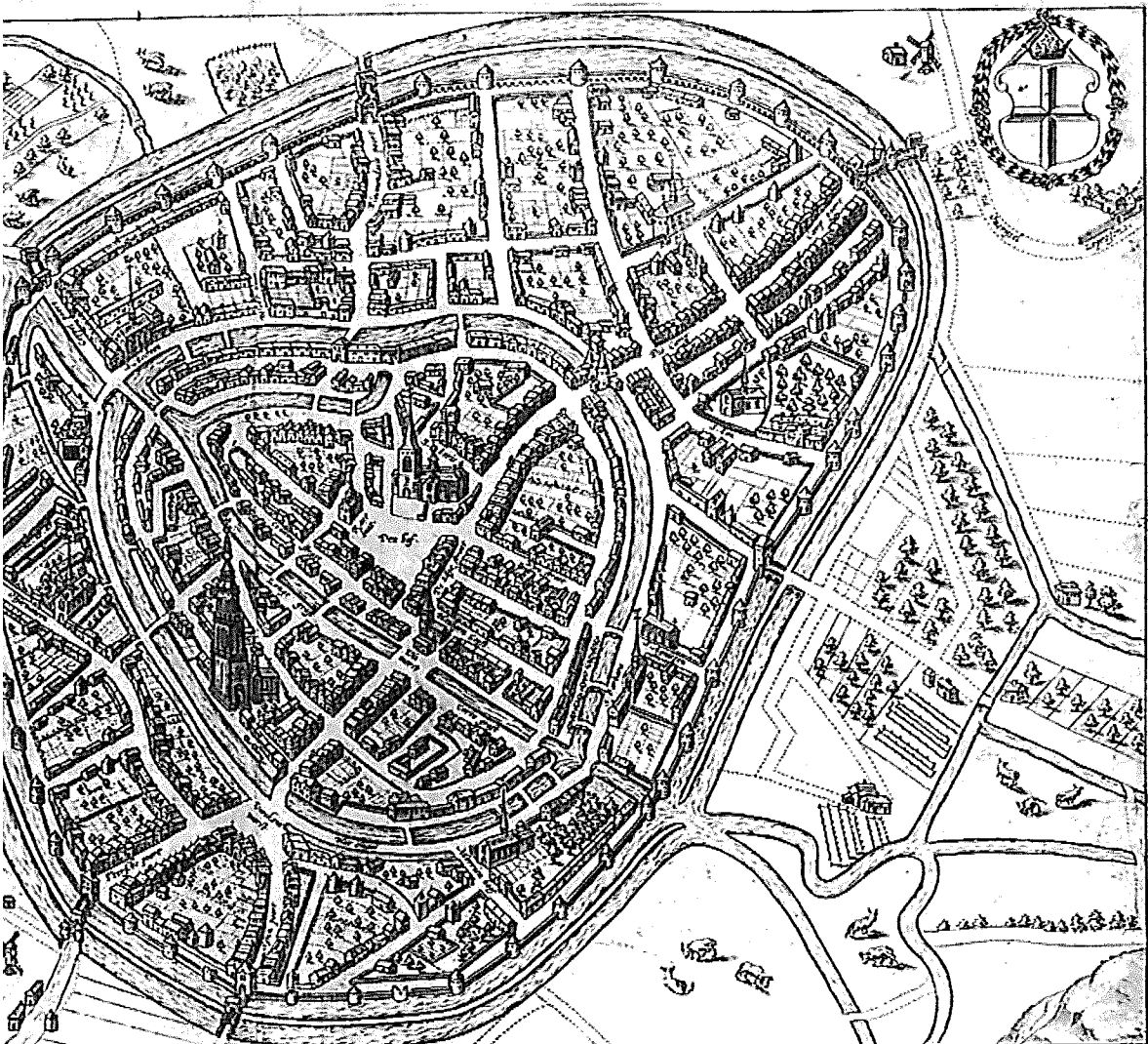
De volledige sloop van het oorspronkelijke middeleeuwse gasthuiscomplex werd in 1906 op het nippertje voorkomen doordat het rijk, in de persoon van rijksbouwmeester dr. P.J.H. Cuypers (1827-1921), Amersfoort overtuigde van de belangrijke historische waarde ervan. De kapel en ook de mannenzaal werden daarop in 1912 zorgvuldig gerestaureerd. Met name de unieke mannenzaal, die nog geheel is voorzien van de authentieke bedsteden en betimmeringen, geeft een uitstekend beeld van een periode uit de geschiedenis van de zieken- en ouderenzorg.

De discussie over het voortbestaan van het 14^e-eeuwse complex was in 1906 ontstaan nadat een aanzienlijk legaat de beherende stichting de gelegenheid gaf de huisvesting van haar 'gastelingen' uit te breiden en te verbeteren. Sloop en nieuwbouw leek daarin een voor de hand liggende optie. Dit was ook de voorwaarde die mevrouw Scheltus-Fenema (overleden in 1906) in haar testament had gesteld: er moest een nieuw complex verrijzen!

Architect H. Kroes (1864-1952) ontwierp een gebouw in de voor die tijd kenmerkende Neorenaissancestijl. Nadat was besloten een deel van het middeleeuwse complex te handhaven werden de plannen aangepast en werd de voorgevel van het nieuwe gebouw gericht naar Achter Davidshof.

In 2000 werd dit karakteristieke hoofdgebouw eveneens aangewezen als rijksmonument. Dat geldt overigens niet voor de zijvleugels die oorspronkelijk haaks op het hoofdgebouw werden gesitueerd, omdat deze reeds ingrijpend waren





AMORFORTIA



gewijzigd. De zuidvleugel gericht naar de West-singel werd in 1952 verbouwd, toen er een extra tussenverdieping werd aangebracht. In 1983 vond er weer een uitbreiding van het complex plaats, waarbij de noordvleugel, gericht naar het plantsoen, werd vervangen door nieuwbouw.

Het omheinde terrein met de middeleeuwse elementen, het gebouw van architect Kroes en de latere veranderingen, vormt thans een fraai ensemble in de binnenstad.

Andere historische waarden in het stadhuisgebied

Binnen het plangebied bevinden zich diverse monumenten en beeldbepalende panden, zoals het voormalige Observantenklooster en het oude stadhuis. Ook het plantsoen dat vanaf 1829 werd aangelegd op de plaats van de 15^e-eeuwse stadsmuren en -wallen, is een rijksmonument. Het werd ontworpen in Engelse landschapsstijl door de landschapsarchitecten H. van Lunteren (1780-1848) en J.D. Zoicher jr. (1791-1870). De bolwerken die vanaf 1594 werden aangebracht in de verdedigingslinie, bleven in de aanleg herkenbaar.

Dat er op een zorgvuldige manier met deze waardevolle objecten en structuren wordt omgegaan is in Amersfoort bijna een vanzelfsprekendheid geworden.

Daarnaast vraagt in de binnenstad echter de nog zeer gave historisch stedenbouwkundige structuur de aandacht, met monumentale gevelwanden, waterlopen, middeleeuwse verkavelingen en stratenpatronen. Vanwege deze kwaliteiten is de gehele binnenstad van Amersfoort in 1984 door het rijk aangewezen als beschermd stadsgezicht. Amersfoort ontleent een belangrijk deel van haar identiteit aan deze historische context.

Al deze historische elementen werden door het gemeentelijk bureau monumentenzorg in kaart gebracht.

Historisch stedenbouwkundige studie

Op basis van historisch kaartmateriaal is de ontwikkeling van het plangebied bestudeerd. De oudste stadsplattegrond dateert uit circa 1560. Deze werd vervaardigd door de beroemde kaarttekenaar Jacob van Deventer (ca 1510-1575), in opdracht van Filips II. Uit de periode voor 1560 is geen kaartmateriaal bekend. Alleen op basis van archivalische gegevens en archeologisch onderzoek in dit gebied kan hierover kennis worden verworven.

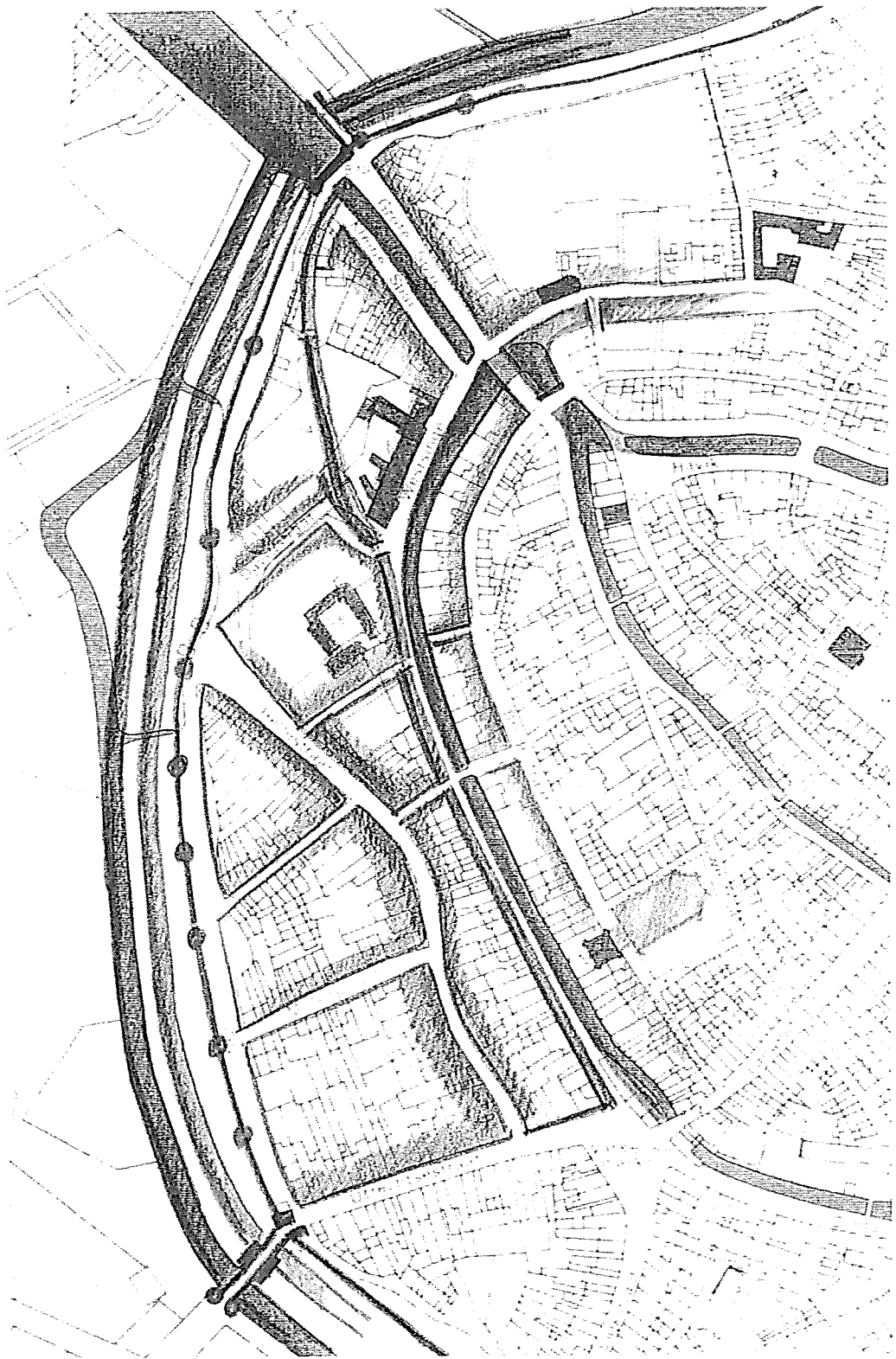
De eerste nauwkeurige kadastrale kaart dateert uit 1824.³ Vergelijking met ander, minder nauwkeurig kaartmateriaal leert dat in het plangebied, maar ook in de rest van de binnenstad, de stedenbouwkundige structuur nauwelijks is gewijzigd in de periode tot 1824. In de loop van de 19^e en 20^e eeuw worden hier wel diverse wijzigingen doorgevoerd in stratenpatronen en verkavelingen.

Situatie tot en met de 16^e eeuw

Op de oudste stadsplattegronden van Van Deventer (1560) en Braun en Hogenberg (1588) is de tweede stadsmuur rond de stad, gebouwd tussen 1380 en 1450, nog in zijn oorspronkelijke vorm zichtbaar. De muurdelen tussen de stadspoorten worden met enige regelmaat onderbroken door muurtorens, bedoeld als uitkijkpost en ten behoeve van de flankerende (zijwaards gerichte) verdediging van de muren. De stadsmuur is omgeven door een dubbele gracht.

Het stedelijk gebied was aanvankelijk kleiner. Nadat Amersfoort stadsrechten kreeg in 1259, werd een stadsmuur gebouwd langs het tracee van de huidige Muurhuizen en Breestraat. Het huidige plangebied zal toen nog grotendeels onbebouwd zijn geweest, met uitzondering van boerderijen, die al in de 13^e en 14^e eeuw in dit gebied aanwezig waren. Ook deze eerste stadsmuur was omgeven door een dubbele gracht. Op

³ De kaart uit 1824 van A. Slits.



Historisch stedenbouwkundige studie: situatie 16^e eeuw

de 16^e-eeuwse plattegronden is deze dubbele omgrachting langs de West- en Zuidsingel nog aanwezig. Vanaf de Westsingel, bij de hoek met het Observantenklooster, takt de buitengracht (of wellicht in oorsprong zelfs een derde gracht, de zgn. Hellegracht) af naar het einde van het Spui, en loopt dwars over het terrein van het St. Pieters- en Bloklands Gasthuis. De Hellestraat loopt vanaf de Utrechtsestraat nog helemaal door naar de stadswal, tot ter hoogte van de collegekamer in het huidige stadhuis.

Het Observantenklooster met ommuurde tuin en het later zo genoemde Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis zijn, met hun kapellen, reeds duidelijk gemarkeerd op deze plattegronden.

Het St. Pietersgasthuis ontstond in 1391 op deze plek. Het gasthuis bekommerde zich om hulpbehoevende mensen. In het begin werden er alleen zieken verpleegd, later vonden hier ook bejaarden onderdak. In 1804 vond een fusie plaats met het Bloklands gasthuis uit de Langestraat.

Het Observantenklooster werd gebouwd tussen 1471 en 1479. Tot aan de alteratie in 1579 fungeerde het als klooster van de Franciscaner Monniken of Minderbroeders, die wegens hun strenge opvatting van de kloosterregels 'Observanten' werden genoemd.

Situatie 17^e eeuw

Op de kaart van Blaeu uit 1649 is de eerste versterking te zien die, in de tweede helft van de 16^e eeuw, werd aangebracht in de stadsmuur: aan de achterzijde werd de muur voorzien van een aarden wal om bescherming te blijven bieden aan de toegenomen vuurkracht van het geschut. Omdat dit niet voldoende bleek kreeg in 1594 de vestingbouwkundige Adriaen Anthonisz van Alckmaer de opdracht om de stedelijke verdediging te herzien. Hij maakte, naar de opvattingen van die tijd, een plan om de stadswallen door middel van bastions te versterken. De dubbele gracht werd grotendeels vergraven tot één brede waterpartij, die

ook de vorm van de bastions volgde. Eén van deze versterkingen, het Davidsbolwerk, ligt in het plangebied. De vorm van dit bastion is nog duidelijk herkenbaar in de huidige stadsplattegrond.

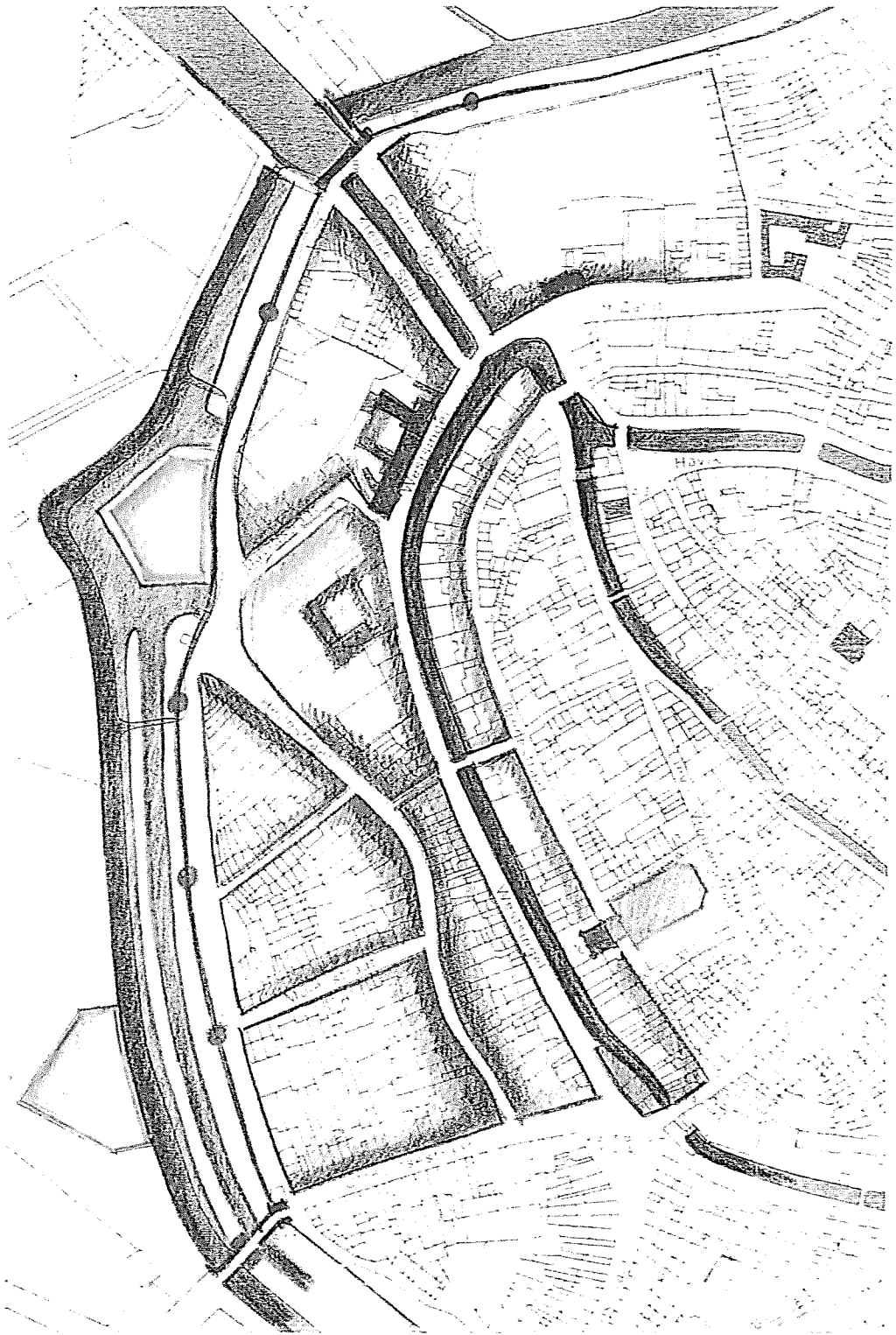
De waterloop die in de 16^e eeuw nog het terrein van het St. Pieters- en Bloklands gasthuis doorkruiste, blijkt in de 17^e eeuw verdwenen. Behalve de kloostercomplexen, is de bebouwing met name geconcentreerd langs het Spui, de Westsingel en de Hellestraat. Ten westen van de Hellestraat zijn op alle oude plattegronden al twee zijstraten getekend: de Molenstraat en de St. Jorisstraat.

Het voormalige Observantenklooster wordt na de alteratie in 1579 in gebruik genomen als Stadsdoelen; het 'doelhuys' van het Schuttersgilde. Aangezien het boogschieten al snel buiten gebruik raakte en de schutters met vuurwapens werden uitgerust, verviel op den duur deze functie. De naam bleef wel behouden: in de gebouwen werd rond 1600 het belangrijkste logement van de stad gevestigd, 'de Doelen', beroemd om zijn fraaie tuin die zich uitstrekte tot aan de stadswal. Op een 18^e-eeuwse prent van Paul van Liender (1731-1797), opgenomen in het boek van van Bemmelen uit 1760, is deze fraaie tuin te zien met rechts het oude kloostercomplex.

Ontwikkelingen in de 18^e en vroeg 19^e eeuw, op basis van kadastrale minuut 1824 en de kaart van Thomkins (1846)

In de 18^e eeuw wijzigt er in het plangebied vrij weinig ten opzichte van de 17^e-eeuwse situatie. Het stratenpatroon blijft ongewijzigd. Plaatselijk wordt de bebouwing wat verdicht of worden bijgebouwen toegevoegd. Aan de Westsingel wordt in 1780 het statige huis van Abraham Cohen gebouwd. Het in rijke Lodewijk XVI-vormen gedecoreerde pand is thans het Oude Stadhuis.

De stadsmuren hadden in de 19^e eeuw hun verdedigende functie geheel verloren en waren in



Historisch stedenbouwkundige studie: situatie 17^e eeuw

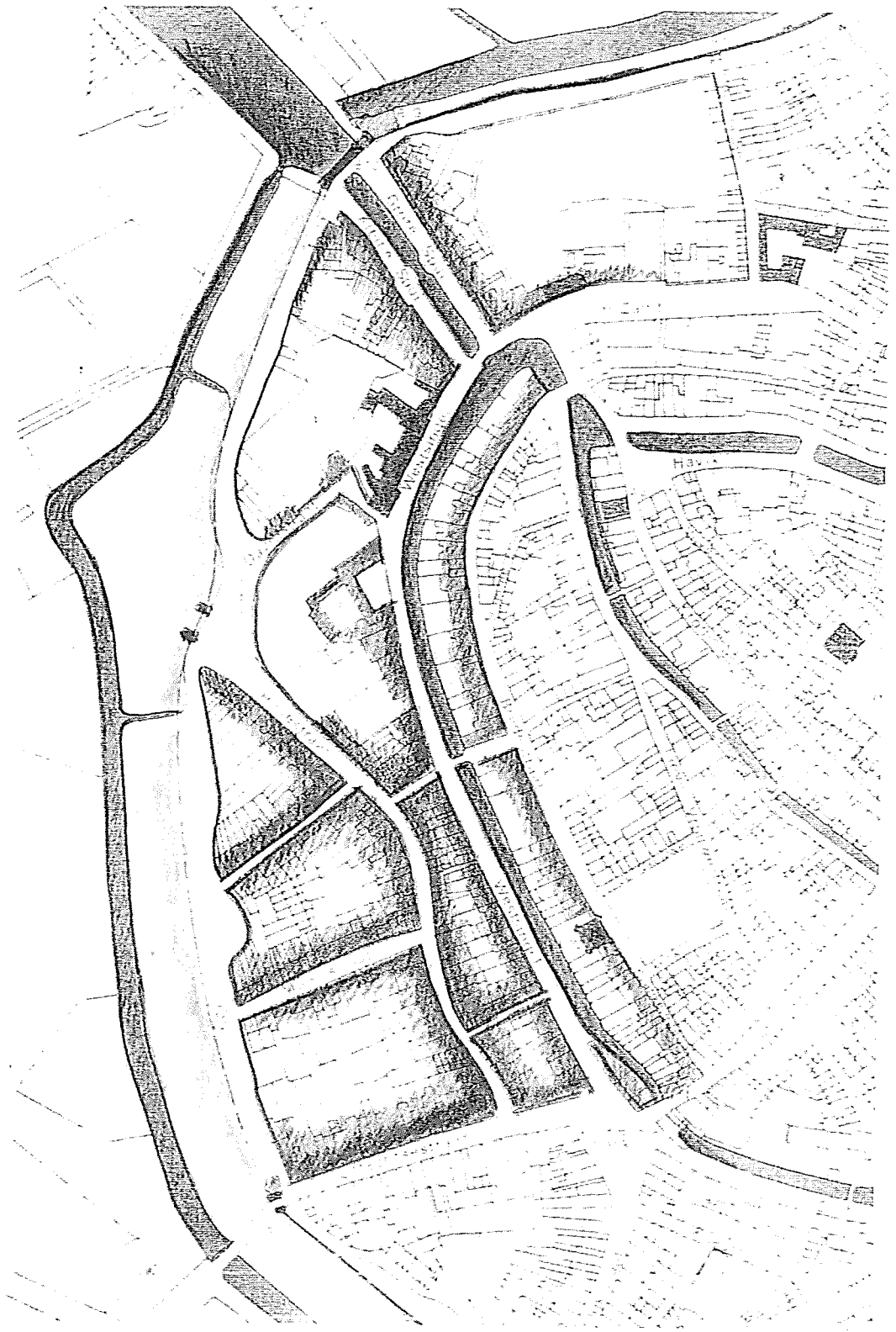


Paulus van Liender, 1759, 'Schuttersdoelen', met de tuin en het logement 'De Doelen', gevestigd in het voormalig Observantenklooster (rechts). Van

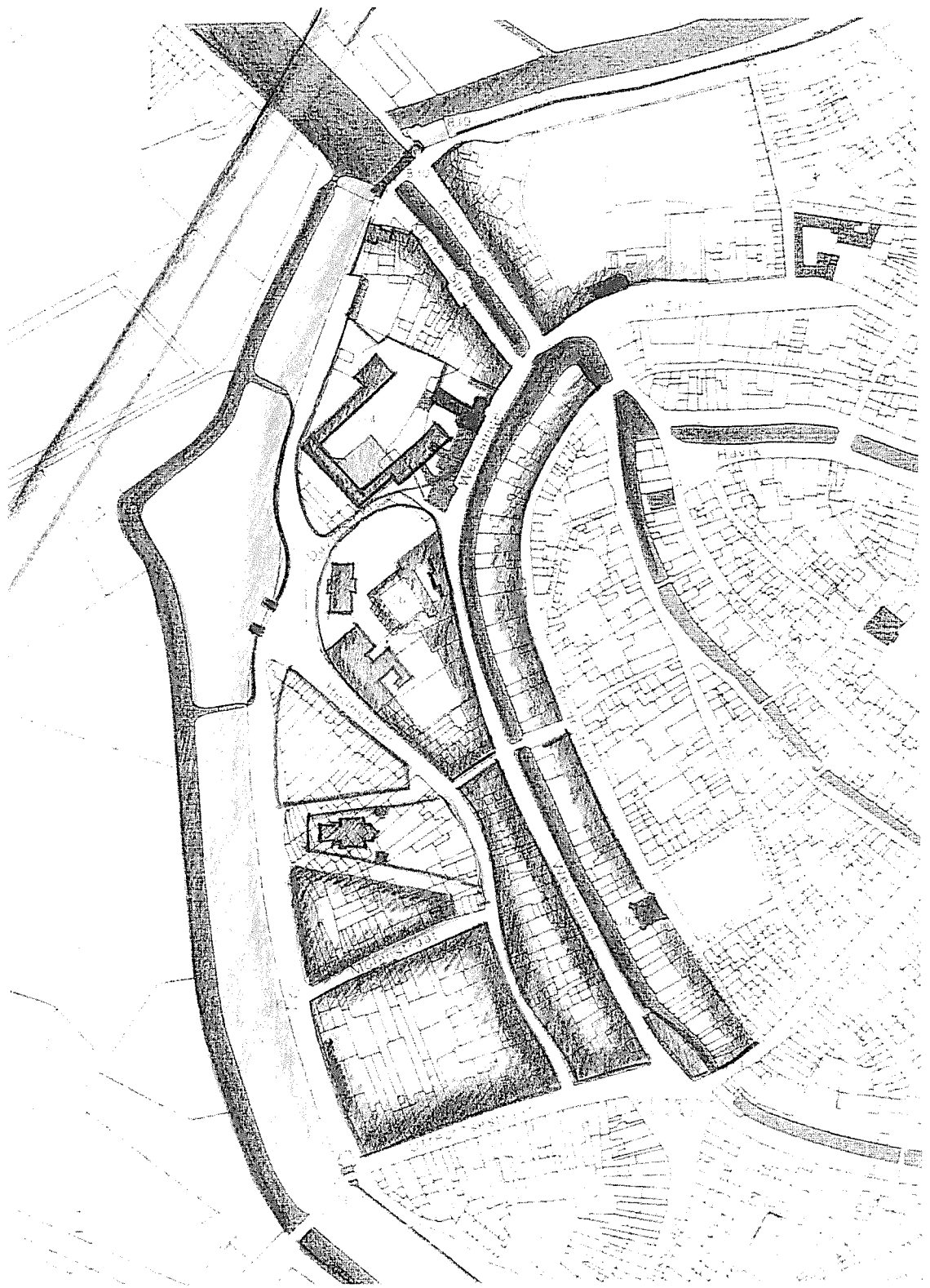
deze tekening in pen en penseel is een jaar later een gravure gemaakt voor het boek van Van Bommel (Museum Flehite).

verval geraakt. In 1822 werd in de gemeenteraad de suggestie gedaan om ter plaatse van de oude stadswallen een wandeling aan te leggen. Vanaf 1828 werd dit idee uitgewerkt door de landschapsarchitecten Van Lunteren en later ook Zocher jr. Zij tekenden een plan voor een rondgaand plantsoen in Engelse Landschapsstijl. Het deel tussen de Koppelpoort en de Utrechtse Poort werd als eerste aangelegd. Op de eerste kadastrale minuut (1824) is de stadsmuur in dit gedeelte al verdwenen. Ter plaatse van het Davidsbolwerk wordt, om inkomsten te verkrijgen, een begraafplaats aangelegd met twee entreegebouwtjes. De waterlopen rond

de stad blijven gehandhaafd, maar ten behoeve van de aanleg van het plantsoen waarschijnlijk versmald. Ter plaatse van het Davidsbolwerk is alleen de contour van de waterloop gehandhaafd. In 1845 worden, ter verfraaiing van de toegang naar de begraafplaats, een aantal zwarte beuken geplaatst. Onlangs moesten deze bomen, inmiddels opgenomen op het Stadhuisplein, wegens ziekte worden vervangen. De kaart van Thomkins uit 1846 toont het plantsoen in volle glorie.



5 Historisch stedenbouwkundige studie: situatie 1824



Historisch stedenbouwkundige studie: situatie eerste helft 20^e eeuw

4 Ontwikkelingen eind 19^e en begin 20^e eeuw

Op basis van kaarten Van Vooren & Wagenmaker (1888) en de kadastrale kaart bijgewerkt tot ca 1950.

Met de komst van de spoorlijn Amersfoort-Zwolle/Winterswijk werd het gebied buiten het plantsoen in 1864 ingrijpend veranderd. Dit tot die tijd landelijke gebied kreeg een industrieel karakter, zoals reeds is te zien op de kaart van Van Vooren en Wagenmaker uit 1888.

De Davidsstraat heet vanaf die periode Achter Davidshof. In diezelfde tijd werd bij het Observantenklooster de Ambachtsschool gebouwd, met de voorgevel gericht naar het ovaal met de beuken. Tussen 1915 en 1971 was in dit gebouw de dienst Gemeentewerken gevestigd.

In 1907 werd aan de rand van het Plantsoen het nieuwe hoofdgebouw van het Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis gebouwd. Het ontwerp in Neorenaissancestijl was van de hand van de Amersfoortse architect Herman Kroes (1864-1952). Het gebouw werd omgeven door een tuin, begrensd door een monumentaal hekwerk.

In 1923 volgde de bouw van de Handelsschool in dit gebied, die naast de Ambachtsschool werd gesitueerd.

In de jaren '30 wijzigde het stratenpatroon van het gebied ten westen van de Hellestraat. Het verloop van de Molenstraat en Sint-Jorisstraat werd veranderd, waarbij deze laatste straat werd georiënteerd op de Sint Joriskerk. De Torenstraat, gericht op de Onze-Lieve-Vrouwetoren, werd toegevoegd. Hiermee ontstonden drie driehoekige bouwblokken. In het meest zuidelijke bouwblok verrees in 1931 een complex middenstandswoningen van architect J. Zietsma (1893-1962) uit Amsterdam. Dit complex, de 'Sint-Jorisdriehoek' genaamd, werd in de jaren negentig gesloopt ten behoeve van de bouw van het Sint Jorisplein. In de punt van het bouwblok tussen de Torenstraat en de Molenstraat ontwierp stadsarchitect C.B. van der Tak (1900-

1977) in 1938 een monumentaal politiebureau in Delftse School vormen. Op deze plaats staat thans het gebouw van de Amersfoortse Courant. Van der Tak was ook verantwoordelijk voor de stedenbouwkundige wijzigingen in dit gebied.

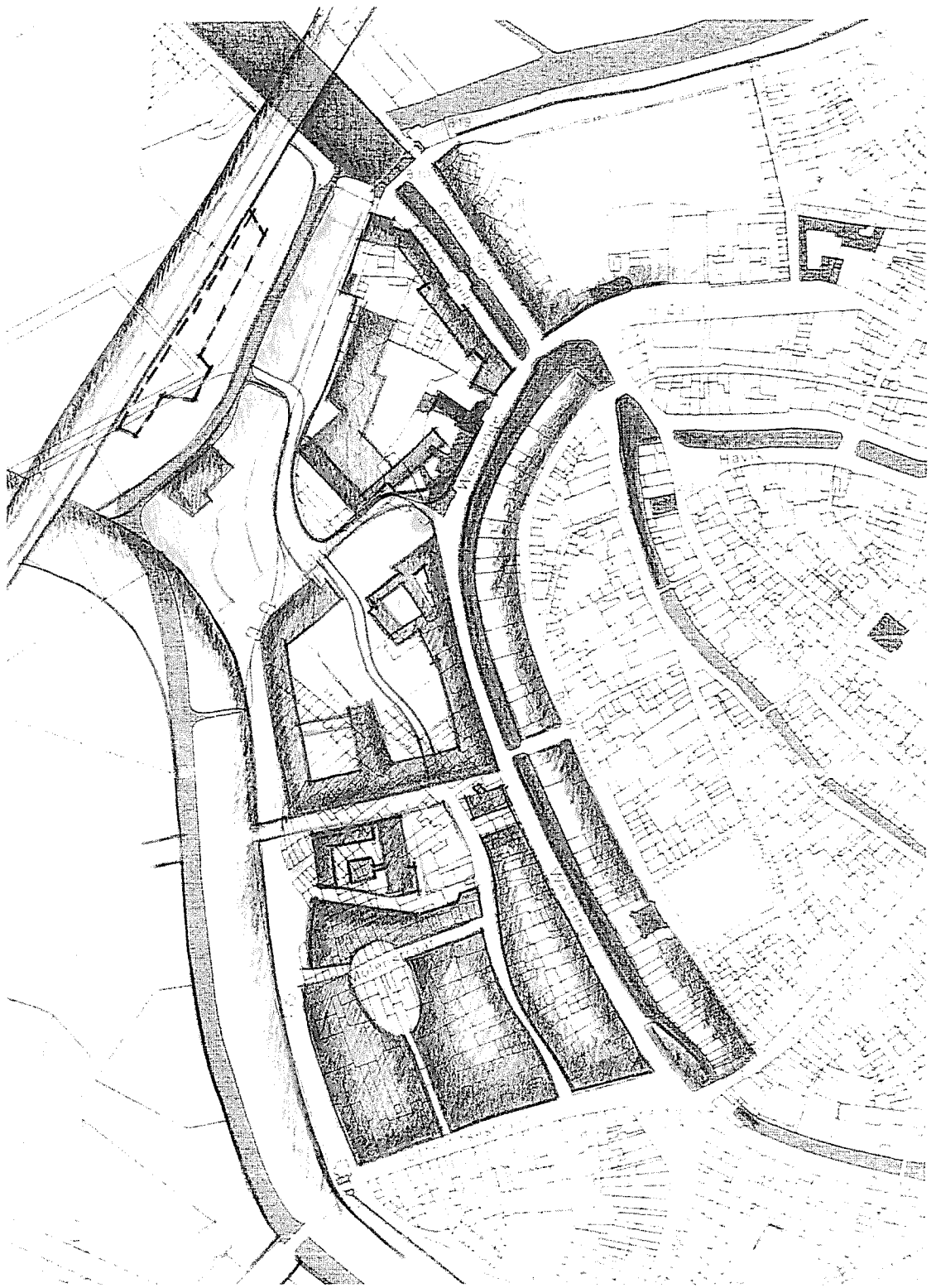
5 Ontwikkelingen tweede helft 20^e eeuw tot de huidige situatie

De nieuwe verkeersplannen uit het eind van de jaren '50 betekenen voor het plantsoen een ingrijpende verandering van het bestaande beeld. In 1965 werd de buitengracht aan de westzijde van de stad gedempt. Door de aanleg van de Stadsring werd het plantsoen aan deze zijde ernstig verminkt. Desondanks werd het gehele plantsoen, samen met de resterende delen van de stadsmuren en -poorten in het midden van de jaren '60 door het rijk op de monumentenlijst geplaatst.

De bouw van het stadhuiscomplex in het begin van de jaren '70 was de grootste bouwkundige wijziging in het plangebied. De handelsschool en de toegang tot de begraafplaats werden afgebroken. Later volgde ook de sloop van de voormalige ambachtsschool. De begraafplaats werd geruimd, enkele grafstenen bleven in het plantsoen bewaard als herinnering aan deze periode.

Het ontwerp voor het stadhuis van architect Van Kranendonk werd rond de beukengroep gesitueerd. In de jaren '90 werd het stadhuiscomplex verder uitgebreid naar ontwerp van architect Pi de Bruijn. Daarmee vormt het stadhuisplein thans een neerslag van bouwen in verschillende tijdvakken en het streven naar architectonische kwaliteit uit alle perioden in een zorgvuldig afgestemde relatie tot elkaar.

Ook de overige ontwikkelingen in het plangebied volgen elkaar in deze periode snel op. Tussen 1983 en 1986 werd het complex van het Sint Pieters- en Bloklands gasthuis uitgebreid met een nieuwe vleugel, evenwijdig aan het plantsoen. De bestaande vleugel op de hoek van Westsingel en Achter Davidshof was, zoals vermeld, reeds in



Historisch stedenbouwkundige studie: huidige situatie

1952 verbouwd. In het bestaande bouwvolume werd een extra bouwlaag toegevoegd. De gevels werden daarbij gewijzigd.

In 1992 werd het bestaande schakelstation uit de jaren '30 van architect H.F. Mertens vervangen door een nieuw gebouw in het plantsoen, naar ontwerp van architect Ben van Berkel. Het bolwerk moest hiervoor gedeeltelijk worden afgegraven, waardoor de karakteristieke driehoek-vorm minder herkenbaar werd. Vrijwel gelijktijdig verdween ook de koekjesfabriek van Meursing, net buiten het plantsoen. Op dit terrein verrijst het nieuwe kantoor van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (de RACM; ontstaan door de fusie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek), van architect Juan Navarro Baldeweg.

Tot slot

De ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied rondom de Hellestraat, het Stadhuis en het Sint Pieters-en Bloklands Gasthuis is in eerste instantie in beeld gebracht om richting te geven aan de nieuwe ontwikkelingen in dit gebied.

De historische gegevens kunnen hierbij een belangrijke bron van inspiratie vormen. Deze studie biedt wellicht de mogelijkheid om een goede beoordeling van de te ontwikkelen plannen voor dit gebied te maken. Of, om burgemeester Molendijk nogmaals aan te halen, om vast te stellen of in dit gebied: *'een grote verbondenheid groeie tussen het verleden en de tijd die komt'*.

BRONNEN/ LITERATUUR

- A. van Bommel, *Beschrijving der stad Amersfoort*, Utrecht, 1760
- C. van den Braber, Van stadsmuur naar wandeling, tijdschrift *Flehite*, 1982, p. 82-93
- J.A. Brongers, *Historische Encyclopedie van Amersfoort*, Amersfoort, 1998
- M.A. Cramer, *Ontwikkelingsgeschiedenis Omgeving Davidsbolwerk, historische studie*, gemeente Amersfoort, 2003
- N. Donselaar, *Van gasthuisbed tot serviceflat*, Amersfoort, 1986
- H. Halbertsma, *Zeven eeuwen Amersfoort*, Amersfoort, 1959, Schiedam, 1974²
- J. Hovy, *Amersfoort in Prent*, Zaltbommel, 1975
- B.J.M. Speet, *Historische Stedenatlas van Nederland (aflevering 2 – Amersfoort)*, Delft, 1982.40

Prentbriefkaart van
het Sint-Pieters- en
Bloklandsgasthuis,
begin 20^e eeuw.



